

Debreceni cívis szótár

Bizonyára sokan meglepődnek majd, ha mindjárt az első sorokban bevallom: elfogult vagyok ezzel a kiváló könyvvel, mégpedig, és ezt már a minősítő jelző is elárulja, pozitív irányban. A recenzensek nemigen szoktak ilyesmit leírni – állítólag nem illik –, de azért bármelyik olvasó könnyedén meg tudna nevezni olyan könyvismertetések, kritikákat, amelyekből igencsak kiérezni a szubjektív érzéseket, netán indulatokat. Személyes elfogultságomnak két nyomós oka van. Először is: éppen negyven esztendeje élek Debrecenben, azóta jó és rossz sorsom egyaránt ehhez az ellentmondásos városhoz köt, és gondolkodásomban, szóhasználatomban akaratlanul is beleivódik az itteni mentalitás, szójárás hatása. Ráadásul olyan tájon, olyan Tisza parti faluban nőtem fel, ahol a most ismertetendő szótárban található szavak, kifejezések jelentékeny hányada a köznapi beszéd eleme volt, tehát a vaskos kötet lapozgatása közben (idősödő fejjel talán már nem szégyen: bizony-bizony növekvő nosztalgiával) lépten-nyomon a viharos gyorsasággal eltelt gyermek- és kamaszkor jutott eszembe, szinte otthon érezhettem magam. A másik ok: noha nem nyelvész-ként, hanem helytörténeti kutatóként és könyvtári helyismereti munkatársként hivatásszerűen és nagyon sokat foglalkoztam és foglalkozom a cívisváros törtérijával, közelmúltjával és jelenével, továbbá a két rokon terület elvi-elméleti kérdéseivel, ezért meg merem kockáztatni azt az elismerő kijelentést, hogy Kálnási Árpád szótára az utóbbi évek helytörténeti-helyismereti irodalmának egyik legértékesebb és egyik legrokonszenvesebb alkotása.

A korszakos jelentőségű felvilágosodás kori kezdetek után a helyi jelenségek (lokális történelem, nyelvjárások, természeti sajátosságok stb.) iránti tudományos érdeklődés a reformkorban lendült fel ismét. Az öntudatára ébredő nemzet legjobbjai, szellemi kiválóságai az önismeret fontos elemének tekintették a helyi információk számbavételét, felszínre hozatalát. A kezdeményezések élére az Akadémia (akkori nevén Magyar Tudós Társaság) állt. Pályázataiban, kiadványaiban egyaránt tükröződik az imént említett szándék. Nem véletlen, sőt bizonyos értelemben jelképesnek mondható, hogy viszonylag korán, már 1838-ban, a Tudós Társaság működésének nyolcadik esztendejében megjelent a *Magyar tájszótár* első kötete: sajnálatos tény, hogy folytatása elmaradt, a jegyzék második fele csak kézirat formában volt hozzáférhető. A magyar tudományosság újabb felfelé ívelő periódusában, a tizenkilencedik század végén a dualizmus időszakának egyik legképzettebb nyelvésze, ifjabb Szinyei József (a könyvtárosok mindegyike által jól ismert nagy bibliográfus fia) sok évi szorgos munkával már befejezhetné mindmáig nélkülözhetetlen, mintaadó opusát, a szintén *Magyar tájszótár* (1893–1901) címet viselő két kötetet. Voltaképpen ennek kibővített, az 1890–1960 közötti évtizedekben a nyelvtudomány művelői, az etnográfusok és a számos amatőr kutató által összegyűjtött anyagból kiegészített folytatása az *Új magyar tájszótár* (főszerkesztője B. Lőrinczy Éva); ennek első kötete 1979-ben látott napvilágot, de közzététele még nem fejeződött be, mert az utolsó (ötödik) része különböző okok miatt késik.

Közben, az első világháborút, még inkább a trianoni traumát követően érlelődött meg az a felismerés, hogy az országos tájszótár után, illetve mellett a történelmi és természeti körülmények folytán zártabbá vált tájegységek, egyedi vonásokat felmutató városok nyelvi anyagát is célszerű és indokolt számba venni, szótárba rendezni. Csúry Bálint, a debreceni egyetem professzora, a néprajzkutatás kiemelkedő személyisége fogalmazta meg először ennek szükségességét és elvi alapvetését, és rögtön gyakorlati példát is felmutatott, a *Szamosháti szótárt* (1935–1936). (Mellesleg neki is volt némi köze a könyvtárügyhöz: apja volt annak a Csúry Istvánnak, aki évtizedeken át vezette a debreceni egyetemi könyvtárakat, és könyvtártudósként is meghatározó szerepet játszott.) Csúry Bálint kezdett hozzá az első magyar városi szótár, a debreceni munkálataihoz; ösztönzésére és az ő irányításával tanítványai már a harmincas évek derekától nagy igyekezettel és lelkesedéssel gyűjtötték az adatokat, és néhány kézműipari ág, továbbá a földművelés szókinése nyomtatásban is megjelent. A professzor korai halála, majd a második világháború után az egyetemi tanszék kutatási irányának módosulása félbeszakította az ígéretes vállalkozást; a mag azonban máshol kicsírázott: a műfaj első hazai terméke a Bálint Sándor szerkesztette *Szegedi szótár* (1957) lett.

Repültek az évek, és úgy látszott, mintha az ötlet feledésbe merülne. Szerencsére csak látszott, mert a debreceni tudósok és lokálpatrióták egy része életben tartotta. S a nyolcvanas évek végén (elmerenghetnénk azon, hogy miért éppen ekkor, illetve volt-e ennek társadalmi-politikai indítéka...) újra megindultak a munkálatok. Kálnási Árpád, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének docense – ereje teljében lévő, negyvenegynéhány éves nyelvész – vállalta, hogy feléleszti Csúry Bálint örökségét. Mozgósította hallgatóit, közel száz adatközlőt kérdeztek meg (maga a szerkesztő is számos interjú készített), és természetesen felhasználta a korábbi gyűjtéseket, publikációk eredményeit is. Öröndetes tény, hogy a fiatalok, vagyis az egyetemisták között informatikus könyvtáros–magyar szakos hallgatók is voltak, sőt egyiküknek, Kenéz Tündének egy rokonszakma szavait feltáró dolgozatát (*A debreceni könyvkötészet szókinése*) az intézet önálló füzetben is közreadta.

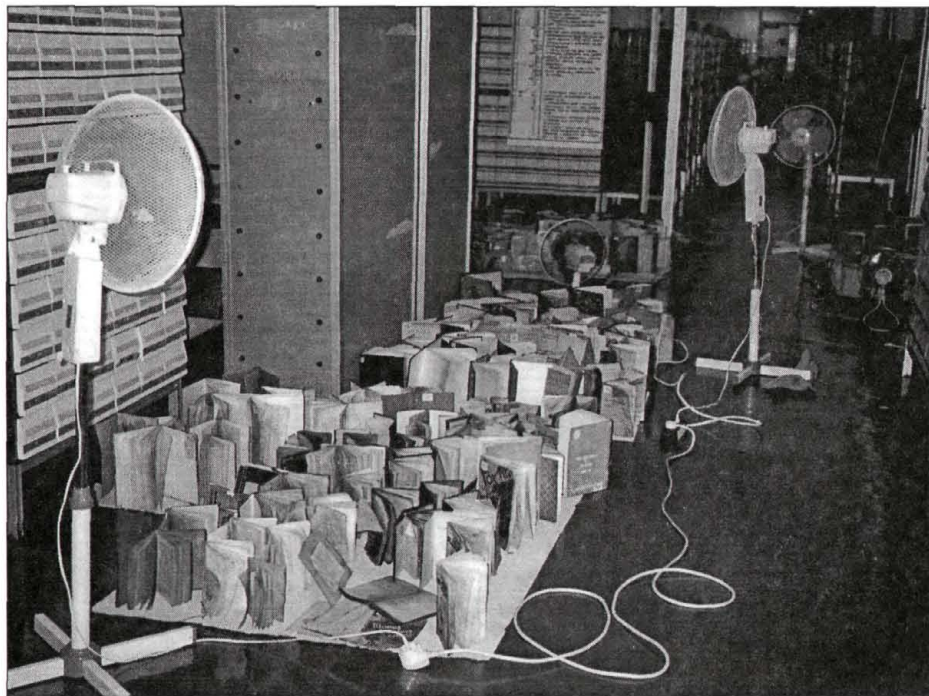
Kálnási Árpád magáévá tette az eredeti gondolat, a Csúry-féle felfogás lényegét: Debrecen (elsősorban református kollégiuma, majd egyeteme, valamint a céhes ipar mesterei és kreskedői révén) a Tiszántúl, az Alföld, sőt a Dunántúl, a Felvidék és Kárpátalja magyarságának művelődésére igen nagy hatással volt (és szoros kulturális kapcsolatban állt Erdéllyel), és ez a nyelvi jelenségekben, a szókincsben, a szólásokban szükségszerűen tükröződik, mint ahogy a kölcsönhatás is. Vagyis a cívis szótár alapja, segédlete lehet az összehasonlító nyelv- és művelődéstörténeti vizsgálatoknak. Ugyanakkor hozzájárulhat a sokszor (nem egyszer pejoratív felhanggal) emlegetett „debreceniség” sajátos jelenségének megértéséhez. Tehát az adattár remek példája az országos és a lokális szerves, elválaszthatatlan egybefonódásának, amelyet egyébként a helyismereti könyvtárosok olyan gyakran hangoztatnak. A szerkesztő ragaszkodott a hajdani, még a kezdet kezdetén, elődje által megjelölt címhez is. Tette azt annak tudatában – mint ahogy az előszóban világosan kifejti –, hogy a cívis kifejezés más alföldi városok őslakos polgárainak megnevezésére is szolgál; mindazonáltal a hazai köztudatban leginkább és legmaradandóbban a debreceniekhez kötődik, a cívisváros kifejezés mintegy Debrecen szinonimája.

A *Debreceni cívis szótár* terjedelmében és tartalmában egyaránt impozáns teljessémmény. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének gondozásában és sorozatában közzétett kiadvány kereken 830 oldalt számlál, és miután ebből a tényleges szótári rész több mint nyolcszáz lap, amelyek egyenként átlagosan kb. huszonöt tételt tartalmaznak, a kézikönyvben mintegy húszezer szócikk található. Az informatika korának igényeihez igazodva a kötet anyaga interneten is elérhető: <http://mnytud.arts.unideb.hu/sorozat/dcsz> (a Magyar Elektronikus Könyvtárban szintén rábukkanhatunk). Szakmai, azaz nyelvtudományi erényeit és esetleges hibáit a nyelvészek hivatottak kimutatni, de azt a laikus szemlélő is megállapíthatja, hogy igényes, korrekt munkáról van szó, színvonala méltó az eddig elkészült lokális és országos tájszótárakéhoz. Kálnási Árpád meghatározása szerint az összeállítás „XX. századi élőnyelvi anyagot tartalmazó városi népryelvi szótár.” Tehát a történeti, a köznyelvi és az irodalmi szókincs kimaradt – teljes összhangban a ma elfogadott tudományos állásponttal. Így is rendkívüli adatbőség jellemzi: a szavak többsége mellett (után) gazdag válogatás olvasható a kapcsolódó szólásokból és közmondásokból, továbbá a néprajzi, folklór vonatkozásokról. Csak egy példa a sok közül: a *komatál* jelentése alighanem széles körben ismert (a gyermekágyas asszonynak a keresztszülők vagy jó ismerősök ebben vitték az ételt), azt viszont csak kevesen tudhatták, hogy egy ilyen nevű gyermekjáték is létezett (a kislányok kört alkottak, és egy zsebkendőt vittek egymásnak, miközben az igazi élethelyzetet utánzó versikét mondogattak). Ily módon a mű a helyi, tágabban a magyar néphagyományok megismerésének, ápolásának, megőrzésének hatékony segédeszköze lehet. Egyúttal felbecsülhetetlen értékű művelődéstörténeti kincsesbánya. Bárhol üjtük fel a kötetet, szinte mindegyik hasámban felfedezhetünk egy-két kultúrhistoriai csemegét. Egyebek között pontosan tetten érhető az a vitathatatlan hatás, amelyet a város kollegiuma gyakorolt a népi gondolkodásmód formálódására, konkrétan kimutatható a diáknyelv bizonyos kifejezéseinek megváltozott tartalommal történt és olykor különleges hangulatot árasztó beágyazódása a cívisek szóhasználatába. Csak játékos tréfa volt, amikor a fiatalok *megfrundcvancigolták*, vagyis megnyaggatták, kevésbé durván megkínózták valamelyik társukat. Ennél enyhébb eljárás lehetett, bár büntetés számba ment, ha valakit *datívszba* tettek, vagyis kezét, lábát fogva háttal a föld felé a levegőbe lendítették (persze, azért ketten a dereka alá nyúltak, hogy fékezze a leesését). Minekutána Debrecen hosszú ideje a magyarországi reformátusság egyik szellemi és adminisztratív központja, érthető módon rengeteg a vallási étellel és az egyházi tevékenységgel összefüggő kifejezés, példamondat, néprajzi magyarázat. Mi, könyvtárosok – és most nem a személyes, hanem a szakmai elfoglaltságból fakadó megjegyzés következik – sajnálattal vesszük tudomásul, hogy ugyanakkor a nagyhirű debreceni könyvkultúra, a közel négy és fél évszázados múltra visszatekintő helyi nyomdászat élő szókészlete (kivéve a már említett, szintén híres könyvkötészetét) háttérbe szorult. Holott még néhány évvel ezelőtt is hallhattuk a mesterségükre büszke és kényes szedőktől és könyvtervezőktől – hogy csak egyetlen példát hozzak fel bizonyítékként – a kifejezetten cívisvárosi eredetű, a tizenhetedik század közepén üzletileg igen sikeres, ám nemegyszer igénytelen, gyatra nyomtatványokat kibocsátó helybeli tipográfus, Karancsi György nevét leki-csinylő, elmarasztaló éllel megőrökítő *Karancsi-nyomás* szöveget.

Mindéz természetesen mit sem von le a *Debreceni cívis szótár* kivételes érdemeiből, már csak azért sem, mert egy ilyen típusú összeállítást, gyűjteményt – bár-

menyire közhely, de így van – voltaképpen sosem lehetne befejezni, hiszen mindig újabb és újabb szavak, kifejezések kerülnének a javaslatok közé. Könyvtáros szemmel elsősorban azt kell látnunk, hogy Kálnási Árpád és munkatársai jóvoltából egy nagyszerű, könnyen áttekinthető, a fentebb jelzett hatásrendszer folytán az ország valamennyi táján, településén forgatható, ajánlható, vagy ahogy a debreceniek mondanák: *haszonra való*, ennél fogva nélkülözhetetlen tájékoztatási segédlet született. Örülünk neki.

Bényei Miklós

FOTÓK: ÁDÁM ÁGNES

